

HÁR ZAMANĀ BIR ZAMAN YÁKI ZAMANAGÓY XALIQ QOSIQLARI

Allamberganova Inabat

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Docent, Phd

Shayxımanova Dilnoza

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
folkloristika hám dialektologiya 1-kurs magistrantı

ANNOTACIYA

Maqalada házirgi kúndegi xalıq arasında awızdan awızǵa tarqalıp júrgen zamanagóy folklor úlgilerin berip óttik. Xalqımız arasında sociallıq sharayattan payda bolǵan xalıq qosıqları haqqında pikir júrittik. Sonday-aq, olardı aldınǵı xalıq qosıqlarınan ayırmashılıqların aytıp óttik.

Kalit sózlar: zamanagóy folklor, karantin, xalıq qosıqları, koronavirus, yaramazan, metan jetispewshiligi.

Qaraqalpaq awızeki dóretpeleri búgingi kúndegi ádebiyatımızdın eń dáslepki úlgilerinen esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı ázelden milliyliğine, salt-dástúr jırlarına, úrp-ádetlerine bay xalıq. Folklorımızdaǵı hár bir janr óz aldına ózgeshelikke iye hám olardıń hár biri óz aldına bólip úyrenetuǵınday úlken janrlar.

Qaraqalpaq ádebiyatında folklorlıq dóretpelerdi izertlew jumısı XX ásirde baslap qolǵa alındı. Eń dáslep xalqımız tariyxı, mádeniyatı, úrp-ádetleri hám awızeki ádebiyatı menen qızıqqan rus ilimpazları boldı. Olar elimizge kelip, jergilikli xalıq penen janlı sáwbette bolıp, bir qansha bay materiallar toplaǵan. Bunnan keyingi jılları bolsa Q.Ayımbetov, Q.Maǵsetov, I.Saǵıtov, N.Dawqaraev, S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazov t.b birqansha jergilikli ilimpazlarımız miynet etti.

Erte de payda bolǵan xalıq awızeki dóretpeleriniń biri bul – xalıq qosıqları. Xalıq qosıqları ertede adamlardıń turmısınan, ekonomikalıq, siyasiy, mádeniy sháráyatınan kelip shıǵıp, xalıq tárepinen awızeki túrde dórelgen folklorlıq dóretpeler bolıp esaplanadı. «Qaraqalpaq xalqı óziniń qayǵılı kúnlerinde de, quwanışlı kúnlerinde de qosıqsız, saz-sáwbetsiz, awızeki poeziyasız jasay almadı. Adamǵa ózi tuwılǵan kúnnen baslap qosıq bárqulla joldas boldı», {2:16} - dep jazǵan edi belgili ilimpaz N.Dawqaraev. Shında da, adamlar tuwılǵannan soń besik jırı, quwanışlı kúnlerinde, toy jıyınlarında yoshlı toy qosıqları jırlanǵan bolsa, qayǵılı kúnlerinde joqlaw qosıqları

aytilgan. Bul da xalqimizdın úrp-ádet dástúrleriniń házirgi kúnge shekem jetip kelgen eski qaldıǵı esaplanadı.

Folklorlıq dóretpelerdi izertlew jumısları baslanǵannan soń xalıq qosıqların izertlew de tiykarǵı máselelerden biri boldı. Eń dáslep 1930-jılı S.E.Malov, 1932-jılı A.A.Sokolov bassılıǵında aymaǵımızda júrgizilgen ekspedicyalar nátiyjesinde xalıq arasınan birqansha salt-dástúr qosıqları, balalar qosıqları, tariyxıy qosıqlar, muxabbat hám miynet qosıqları úlgileri jazıp alınadı. Bunnan sońǵı jılları 1930-40 jıllarda Q.Ayımbetov, N. Dáwqaraev, I.Saǵıtov, O.Kojurov, N.Japaqov sıyaqlı bir qatar ilimpazlardın ilimiy maqalaları jarıq kórdi. Bunnan tısqarı, “Qaraqalpaq folklorı” kóp tomlıǵınıń V tomi xalıq qosıqları hám salt jırlarına arnalǵan.

Ǵárezsizlik jıllarına kelip te bul taraw boyınsha izertlew toqtap qalǵanı joq. Waqıt ótken sayın, xalıqtın úrp-ádetlerinde eskileri jańalanıp, jańasha túrdegi folklorlıq úlgilerdın payda bolıp atrǵanlıǵın bayqaymız. Álbette, bul xalıqtın jasaw shárayatı, turmıs tárizi hám zaman talabı menen tıǵız baylanıslı. Ǵárezsizlik jıllarında qaraqalpaq folklorıtanıw iliminde de bir qatar ózgerisler boldı. Usı dáwirdegi xalıq qosıqları boyınsha izertlewler alıp barıldı. Máselen, 1960-jıllardan ǵárezsizlikke shekemgi xalıq qosıqları boyınsha S.Bawatdinovanın “Qaraqalpaq xalıq qosıqları”{1} (1960-1990-jıllar), Y.Paxratdinov, D.Paxratdinovlardın avtorlıǵında “Ǵárezsizlik jıllarındaǵı xalıq qosıqları” (1990-2000 jıllar) miyneti, t.b ilimiy jumıslar islendi.

Awızeki ádebiyatımızda xalıqtın turmısınan kelip shıǵıp, hár túrli formada hám mazmunda qosıqlar dóretilgen. Usınday ózgesheliklerine qaray ilimpazlar xalıq qosıqların: 1. Miynet qosıqları; 2. Muxabbat qosıqları; 3. Din hám din iyelerin áshkaralawshı qosıqlar; 4. Balalar qosıqları; 5. Termeler; 6. Tolǵawlar; 7. Tariyxıy jırlar {3:16}dep bóledi.

Xalıq qosıqları xalqımız arasında házirgi kúnge shekem óz qunın joytpaǵan. Olardıń ayırımları qollanıwı biraz siyreklesken bolsa, ayırımları keń túrde qollanıwı kelmekte. Hátteki, bazi bir qosıqlardıń qatarları xalıqtın turmıs sharayatlarınan kelip shıǵıp, zamanagóy formada ózgeritilip aytilip júrgenin de kóremiz. Sonıń menen birge, xalıq qosıqlarınıń qatarına sociallıq turmıstı sáwlelendiriwshı jańa qosıq túrleri de qosılıp atır. Buǵan mısıl retinde xalqımızdın sınawlı kúnlerinde, yaǵnıy elimizdegi karantin dáwirindegi, metan jetispewshiligi waqtındaǵı hám t.b awızeki formada xalıq tárepinen dóretilgen qosıq úlgilerin aytsaq boladı. Mısıl:

Atıńdı esitip hámme hawlıqtı,
Aldıń bir neshsheden den-sawlıqtı,
Birewler jóteliw, birew buwlıqtı,
Babańa mıń nálet «koronavirus».....
Ómirimizdın ótti mine bes kúni,
Basqa awırıwdın ótti úskini,

Awzımızğa kiyip hámme maskini,
Niyetiń solmedi «koronavirus»...¹

-degen xalıq awzında qosıqlar ayılıp júrgen. Bul qosıqlar tiykarınan, dúnya boylap tarqalğan, atı tillerde dástan bolğan «Koronavirus» atlı keselliktiń elimizge kirip kelgen waqıtları dóretilgen. Bunday mazmundağı qosıqlar óz-ózinen payda bolğan emes. Usı virustıń tarqalğan waqtında elimizde kópshilik insanlardıń shańarağında qayğı-músiybet boldı. Sol sebepten, xalıqtıń kewlinde jám bolğan sózleri qosıq qatarlarına túsip, usınday mazmundağı qosıqlar dóretilgen.

Hár zamanğa bir zaman degenindey, ótken ásirde siyasiy jaǵdayǵa baylanıslı urıs teması, miynetkeshler turmısı dinge baylanıslı hám sovet dáwirine tiyisli xalıq qosıqları dóretilgen bolsa, házirgi dáwirde dóretilip atrǵan qosıqlardıń tematikası ulıwma basqasha. XXI ásir adamzat ómirinde ilim texnologiyanıń jedel rawajlangan ásiri dep tán alındı. Adamlar ilimde kóplegen jetiskenliklerge erispekte. Degen menen, bul jetiskenlikler insanlar turmısındaǵı sociallıq mashqalalardı pútkilley sheship bere almaydı. Joqarıda aytqanımızday, házirgi dáwirdiń eń áhmiyetli mashqalalarınıń biri “Koronavirus” atlı juqpalı keselliktiń dúnya boylap tarqalǵanlıǵı boldı. Sonday-aq, ótken ásirlerde dóretilgen folklorlıq dóretpeler awızdan-awızǵa, atadan balaǵa awızeki túrde aytıw arqalı jetip kelgen bolsa, házirgi axborat-texnologiyanıń rawajlangan ásirinde bunday awızeki dóretpeler hár qıylı sociallıq tarmaqlar arqalı tarqalmaqta.

Sonıń menen birge, ásirimizdiń 20-jıllarında elimizde jáne bir sociallıq jaǵday – xalıqqa gaz jetkerip beriw maqsetinde transportlarǵa metan jetispewshiligi jaǵdayı júz berdi. Buniń aqıbetinde bolsa avtomabil aydawshlarınıń metanlarda saatlap, kúnlep gezekte turıwına hám jol haqı bahalarınıń keskin kóterilip ketiwine sebepshi boldı. Bul da xalıq tárepinen tilge alınıp, awızeki ádebiyatımızdıń házirgi janlı kórinisin kórsetip berdi. Misalı:

Birew quysa, birew seni quyalmay,
Benzin menen júq aqshasın jıyalmay,
Nókis-Taxta qırq mıń deydi uyalmay,
Bárine sebepshi boldıń ba, «Metan».

-degen qatarlar arqalı XXI ásirde elimizde bolğan siyasiy hám jámiyetlik mashqalalardıń ortaǵa shıqqanlıǵın kóremiz.

Kep tursańǵo trubalarda aǵılıp,
Nege quyabermeydeken jabılıp,
Kóbi qaldaw mol tabıstan qaǵılıp,
Bárine sebepshi boldıń ba, «Metan».

Yáki:

¹ You Tube tarmaǵınan alındı.

Bolar istin bolıwına qayımbız,
Toqtamaymız júrmız onnan sayın biz,
Kónemiz ğo, kónbekke de tayımbız,
Sonda da ornına túseĝo, «Metan».¹

-qosıq qatarlarında kórinip turǵanıday, metan jetispewshiligi teması arqalı xalıqtın sociallıq jasaw turmısı, elimizde bolıp ótken siyasiy jaǵdaylar ashıp berilgen.

Ayırım turmıslıq dástúrlerdin ózgeriwi menen, salt-dástúr jırları hám xalıq qosıqlarının bazı túrleri de ózgeriske ushırap atır. Máselen, salt-dástúr jırları esaplanǵan háwjár hám toy jırlarının da zaman talabına sáykes ózgerilip ayılǵan variantların ushıratamız. Sonday-aq, balalar qosıqlarının biri “Yaramazan” aytıwdın da parodiyalı, jańasha, kúlkili túrleri xalıq tárepinen ayıtılıp jú. Máselen, bankke yaramazan aytıp barǵan klient:

Yaramazan ayta keldim esigińe,
Xabarlassaq boladı qay tesigińe,
Búginlikte qiynap júrgen bir soraw bar,
Kredittin máselesi sheshile me...
...Aq, aq, aqtan keldim, haqtan keldim,
Jaqn emes, sál uzaqlaw jaqtan keldim,
Asıqqannan adımımdı keń-keń basıp,
Jumısımın barlıǵın taslap keldim.
Klientlerin mol bolsın,
Kassan tolı pul bolsın,
Aqsha berseń úyip ber,
Bir qaltaǵa túyip ber,
Procentin azaytıp,
Plastikke quyıp ber..

-degen qatarlar arqalı házirgi zaman kórinisi anıq sáwlelengenligin kóremiz. Yaramazan negizinde erteden kiyatırǵan xalqımız arasında jas balalar tárepinen múbarek ramazan ayında ayıtılutın qosıqların biri. Biraq, házirgi kúnde bul yaramazan aytıw da siyreklesti. Onın ornına karantin dáwirinde usı sıyaqlı parodiyalı qosıqlar tarqaldı.

Jáne de karantin dáwirinde ayılǵan jáne bir onlayn yaramazan:
Yaramazan «lichka» nızǵa jaza keldim,
Karantinde telegramnan asa keldim,
Aqsha berseń «klik» ten ótkizip ber,

¹ Sociallıq telegram tarmaǵınan.

Miynet etip háriplerdi basa keldim.¹

-dep aytilgan zamanagoy yaramazan ulgilerinde zamanagoy terminler,zamanagoy kóz-qaras barligin sezemiz. Áne, usunday dáwirlerde úyinen shıqpay otirgan adamlar folklor ulgilerin dóretken. Bul da xalqımızdın improvizatorlıq sheberligi, tapqırlıgınan derek beredi. Degen menen,

Juwmaqlap aytqanda, folklortanıw tarawında házirgi dáwir folklorı óz izertleniwin talap etip turgan úlken máselelerden biri. Házirgi dáwirde dóretilip atirgan xalıq awızeki dóretpeleri arasında xalıq qosıqları boyınsha da kóp materiallar jıynawğa boladı. Joqarıda keltirilgen mısallardı ideya-tematikalıq jaqtan házirgi dáwirdegi siyasiy-jámıyetlik yáki social-turmıslıq xalıq qosıqları dep atasaq ta boladı, Álbette, bunday mazmundağı qosıqlar bir qansha dáwirler ótkennen soń da ádebiyatımız tariyxında saqlanıp qaladı. Sebebi, bul qosıqlardıń avtorı xalıq.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR: (REFERENCES)

1. Бауатдинова С. Қарақалпақ халық қосықлары (1960-1990-жыллар). Нөкіс, «Қарақалпақстан», -2019.
2. Дауқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ адебиятынын очерклери Нөкіс. «Қарақалпақстан», 1961.
3. «Қарақалпақ фольклоры». Көптомлық. V том. «Қарақалпақстан», Нөкіс-1980.

¹ Telegram social tarmagınan.